

TÜRK VE KOSOVALI ÖĞRENCİLERİN ÖLÜM KAYGISI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

Özet

Ölüm istenmese de kaçınılmaz olarak her insanoğlunun tek tek karşılaşacağı bir durumdur. Heidegger'in dediği gibi; "Birçok sorumluluklar başkalarına devredebilir fakat ölüm görevinin bir başkasına devri mümkün değildir." Ölüm insanın elinde olmayan ve insan tarafından kontrol edilmeyen bir olaydır ve her canlı için özeldir. Bu araştırmada ölüm kaygısı ile iki farklı kültür, cinsiyet, sosyal çevre, ekonomik durum ve özel dindarlık algısı arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmada anket tekniği kullanılmış; araştırmanın örneklemini Türkiye'nin Marmara Üniversitesi (92 kişi-%49,5) ile Kosova'nın Priştine Üniversitesi (94 kişi-%50,5) öğrencileri oluşturmuştur. Örneklemin %64.5'i (120 kişi) erkek, %35.5'i (66 kişi) kızlardan oluşmaktadır. Araştırmada kısaca şu sonuçlar elde edilmiştir: Genel olarak öğrencilerin üçüncü dünya savaşı unsurunda en yüksek; zamanın geçmesi unsurunda ise en düşük kaygı hissettikleri belirlenmiştir. Kız öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyi erkek öğrencilere ve Türk öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyi Kosovalı öğrencilere göre daha yüksektir. Dindarlık, ölümü kabullenmeyi artırıcı ve ölüm kaygısını azaltıcı bir rol oynamaktadır. Gelir durumunun ve dindarlık algısının artması ölüm kaygısının azalması; şehirde yaşamak ise ölüm kaygısının artması yönünde rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm Kaygısı, Dindarlık, Savaş Korkusu, Kültürlerarası Karşılaştırma.

Giriş

Yaşayan canlılar arasında kendi ölümlülüğünün farkında olan tek canlı insandır. Aynı zamanda insan, varoluşunun yokluğu anlamına gelen ölüme ilişkin kaygı duyan da tek canlıdır. Ölüm, kaygı vericidir insan için, çünkü sevenleri bu dünyada bir daha kavuşmamacasına ayırmakta ve ölüm insan organizmalarının çürüyüp tükenmesine de neden olmaktadır. Herkesin ölebilecek yaşta olduğunu ve bütün canlıların bir ölüm sürecinde olduklarını bilmek onu kaygı verici kılmaktadır. Kaygı vericidir, çünkü herkes ölüm için olgundur. Ölüm kaygı verici olmasına rağmen, tabiatımızın bir tamamlayıcısıdır.¹

Ölüm nedir? Neden kaygı vericidir? Ölüm, ruhun insan koordinatlarından ayrılmasıdır. "Ölüm, insan için çaresi bulunamayan ve önü alınamayan bir son, yaşama arzusunu önüne dikilmiş bir engel, korku ve dehşet uyandıran bir şeydir."² "Ölmek fiili, dünya hayatının sona ermesi, ahiret hayatının başlaması hali, vefat, mevt, memat, irtihal, ecel"³ gibi anlamlara gelmektedir.

Ölüm kaygısı pek çok kaygının ve fobinin temelinde olan unsurdur. Dickstein ölüm kaygısını şöyle tarif etmektedir; "ölümle ilgili realitenin bilinçli bir şekilde derinden düşünülmesi ve bu realitenin olumsuz bir şekilde değerlendirilmesi"⁴dir.

Ölüm, hem geçmiş hem günümüz insanın şuurunu meşgul etmektedir. Ölümle en çok meşgul olanların başında psikolog ve filozoflar gelmektedir. Burada psikologların ölümle ilgili bir kaç görüşünü vermeye çalışacağız. Heidegger şöyle demektedir: "Birçok sorumluluklar başkalarına devredebilir fakat ölüm görevinin bir başkasına devri mümkün

¹ Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, Çev. Mustafa Çağırıcı, M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.64.

² Hökelekli Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s.97.

³ Doğan Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005, s.1027.

⁴ L.C. Dickstein, "Death Concern, Measurement and Correlates", 1972, 30, s. 564. Krş. L. Klung-Boss, M., "Factorial Structure of the Death Concern Scale", *Psychological Reports*, 1976, 38, s.107. Aktaran, Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s.151.

değildir.”⁵ Başka bir deyişle ölüm insanın elinde olmayan ve insan tarafından kontrol edilemeyen bir olaydır ve her canlı için de özeldir.

Ölüm kaygısının, Psikoloji ve onun alt dalı olan Din Psikolojisi için de önemli bir yeri vardır. Freud’da göre ölüm kaygısı, üstbenliğin yaşadığı en önemli kaygılardan biridir. Yine Freud “Yaşamın amacı ölümdür” derken, ölüme ilişkin kaygıların ölümün kendisiyle ilintili değil çocukluk döneminde çözülemeyen çatışmaların bir yansıması⁶ olduğunu iddia etmektedir.

Jung’a göre ise, ölüm korkusunun temelinde yaşama korkusu vardır. Ölümden en çok korkan insanlar, yaşamaktan en fazla korkanlardır. İnsandaki yaşama korkusu, yaşama tam uyum sağlayamama endişesi ile ortaya çıkar.⁷

Fromm, ölümden korkmanın temelinde sanıldığı gibi aksine yaşamı sürdürmemek korkusunun olmadığını, yaşamı sahip olunacak bir mal gibi görme düşüncesinin yattığını belirtir.⁸

Varoluşçuluğun kurucularından Kierkegaard, temel kaygının hiçlik korkusu olduğunu belirtmiştir. Hiçlik korkusu, basitçe fiziksel bir ölümün tehdidi değildir ama ölüm bu tür kaygının en genel ve en çok gözlenen klinik biçimidir.⁹

Yalom ise kaçınılmaz olanın ölüm kaygısı değil ölüm olduğunu savunmuştur. Yalom’a göre ölüm, ilk kaygı ve psikopatoloji kaynağıdır. Ölüm kaygısının varlığının, ölümden kaçma ve onu yadsıma davranışıyla ilişkili olduğunu ve ölüm kaygısıyla baş etme ve ondan kurtulmanın yolunun, ölümlü yüzleşmek, ölümlü bütünleşmek,¹⁰ ölümü tanımak ve onu bilmek olduğunu belirtmiştir.

Heidegger de Yalom gibi sağlıklı bireyin oluşabilmesinin tek şartı olarak ölüm olgusunun birey tarafından açıkça kabullenilmesi görüşünü öne sürmüştür.¹¹

Kısaca varoluşsal psikoloji, insanoğlunun yaşadığı temel kaygı olarak ölüm kaygısını görmeyi yanısıra, ölüm kaygısını varolmanın en temel unsurlarından biri olarak da görür.¹² Varoluşçu psikoterapiye göre ölümlü olduğunu bilmek, insanı, varolan günlerini daha iyi değerlendirmeye, yaşamını zenginleştirmeye itecektir.¹³

1930’larda başlayan ölüm ile ilgili ampirik çalışmalar günümüzde zirveye ulaşmıştır. Bugün farklı kültürlerde ve toplumlarda ölüm kaygısıyla ilgili pek çok psikolojik içerikli çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmalar zaman zaman toplumlar arası karşılaştırmalı

⁵ Magill Frank, *Ekzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*, Çev. Vahap Mutal, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, s.59.

⁶ Freud Sigmund, *Uygurluk Din ve Toplum*, Öteki Yayınları, Ankara 1995, s.75-88.

⁷ Jung, G. C., *Ruh ve Ölüm*, Çev. Ender Gürol, *Analitik Psikoloji*, Payel Yayınevi, İstanbul 1997, s. 212-223

⁸ Fromm, Erich, *Sahip Olmak Ya Da Olmak*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Kitapevi, İstanbul 2003, s. 222-221.

⁹ Yalom, Irvin, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev. Babayiyit İyidoğan Zeliha, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999, s. 73-74.

¹⁰ Yalom, a.g.e, s. 57.

¹¹ Heidegger, Martin, *Varlık ve Zaman*, In: Aziz Yardımlı Ed., İdea Yayınları, İstanbul 2004, s.250-275.

¹² Yalom, a.g.e, s. 19.

¹³ Dökmen, Üstün, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek Uzlaşmak*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 154-155.

olarak da yapılmaktadır. Diğer taraftan ölüm ve ölüm korkusu/kaygısı ile ilgili Türkiye’de de çeşitli çalışmalar mevcuttur.¹⁴

Konu ve Problem

Bu araştırmanın ana konusu ölüm kaygısıdır. Araştırmada ölüm kaygısı Kosova Priştine Üniversitesi öğrencileri ile Türkiye Marmara Üniversitesi öğrencileri örnekleminde incelenmektedir. Ayrıca öğrencilerin ölüm kaygısı ile demografik özellikleri (ülke farklılığı, cinsiyet, medeni durum, yaşadıkları yerler, gelir durum ve dindarlık) arasındaki ilişkinin tespit ve tahlili de bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmada ölüm kaygısı, “ölüm kaygısı ölçeği”nin ölçtüğü unsurlarla sınırlı kalmıştır. Buna göre ölüm kaygısı; “ölümünden korkma, zamanın ilerlemesinden kaygılanma, acı çekerek ölmekten korkma, ölümü düşünmek ve konuşmaktan tedirgin olma, savaş çıkması veya kansere yakalanma ihtimalinden korkma, ceset görmekten korkma ve gelecek kaygısı” gibi özelliklerin bir bütünü olarak değerlendirilmektedir.

Amaç ve Hipotezler

Bu araştırmanın amacı, ölüm kaygısıyla ilgili olarak Türk ve Kosovalı öğrencilerden elde edilen bulguları karşılaştırmaktır. Aynı zamanda cinsiyet, sosyal çevre, gelir durumu ve dindarlık gibi demografik değişkenlerin ölüm kaygısındaki rolünü tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ölüm kaygısı ile ilgili Kosova’da çok az çalışma yapılmış olmasına karşı Türkiye’de önemli sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak bu iki farklı kültürü karşılaştıran araştırmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bu araştırma bu yönüyle önem taşımaktadır.

Genel hipotezimiz şudur: Yakın tarihlerinde savaş yaşamış olmaları nedeniyle Kosovalı öğrenciler Türk öğrencilere nazaran ölüm kaygısını daha az hissedeceklerdir. Cinsiyet bakımından da kızların ölüm kaygısı düzeyi erkeklere göre daha yüksek olacaktır. Dindarlığın, ölümü kabullenmeyi artırıcı ve ölüm kaygısını azaltıcı bir rolü olması beklenmektedir. Gelir durumunun artmasına paralel olarak ölüm kaygısının da artacağı varsayılmaktadır.

Metot: Örneklem ve Nitelikleri

Örnekleme oluşturan gençlerin, uyguladığımız ankette demografik özelliklere ilişkin sorulara verdikleri cevaplara göre 92’si (%49,5) Marmara Üniversitesi, 94’ü (%50,5) Priştine Üniversitesi öğrencileridir. Örneklem 120’si (%64,5) erkek, 66’sı (%35,5) kızdır. Araştırmaya katılan gençlerin 75’i (%40,3) köy-kasaba; 39’u (%21) ilçe ve 72’si (%38,7) şehirlerde hayatlarını sürdürmektedirler. Gelir durumu bakımından gençlerin 57’si (%30,6) gelir durumunu iyi; 117’si (%62,9) gelir durumunu orta ve 12’si (%6,5) gelir durumunu zayıf olarak beyan etmişlerdir. Öznel Dindarlık Durumunu ise 79’u (%42,5) iyi; 88’i (%47,3) orta ve 19’u (%10,2) zayıf olarak belirtmişlerdir.

¹⁴ Mesela bkz; Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000; Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006; Mustafa Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açısından Psikolojik Bir Değerlendirme*, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 2002; Fuat Tanhan ve Figer Arı, *Üniversite Öğrencilerinin Ölümüne Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 2006, C III, Sayı 2; Ali Ayten, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı; Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 4; Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.

Bilgi Toplama ve Ölçme Aracı: Anket

Araştırmanın konusuna ve amacına uygun olarak geliştirilen anket formu, bilgi toplama vasıtası olarak kullanılmıştır. Anket formunda yer alan sorular, kendi içerisinde gruplandırılarak gerekli bilgileri toplayacak ve tutumları ölçecek şekilde düzenlenmiştir. Anketin ilk bölümünde kişisel (fakülte, cinsiyet, sosyo-ekonomik durum, sosyal çevre ve öznel dindarlık algısı) özellikleri tespiti yönelik kimlik soruları, daha sonra da tutumları ölçmeye yönelik ifadelerden oluşan ölçek yer almaktadır.

Ölüm Kaygısı Ölçeği

Araştırmada, ölüm kaygısı için Templer'in geliştirdiği "Ölüm Kaygısı Ölçeği-*The Death Anxiety Scale*" kullanılmıştır. Bu ölçek daha önce Ayten tarafından kullanılmış ve geçerlilik ve güvenilirliği sağlanmıştır (KMO değeri = 67, Cronbach Alfa değeri=,60, $p<,001$). Ölçek bu araştırmada aynen kullanılmıştır. Ölçekte her bir ifade için "*her zaman, çoğu zaman, bazen, nadiren, hiçbir zaman*" şeklinde seçenekler yer almaktadır. Puanlama ise, olumludan olumsuz, 5 ile 1 arasında değişmektedir.

Ölçek Marmara Üniversitesi öğrencileri için Türkçe, Priştine Üniversitesi öğrencileri için ise Türkçe'den Arnavutça'ya tercüme edilerek kullanılmıştır. Ölçeğin, Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) değerinin=,725; Cronbach Alfa değerinin=,6686 çıkması ve ölçek maddelerinin her birinin "ölçek genel" ile olan ilişkilerinin pozitif yönde ve $p<,000$ düzeyinde anlamlı olması ölçeğin güvenilir ve geçerli bir araç olduğunu göstermiştir.

Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Araştırmanın amacına uygun olarak hazırlanan anket, Şubat 2011'de Priştine Üniversitesi öğrencilerine, Mart 2011'da ise Marmara Üniversitesi öğrencilerine bir kısmı bizzat araştırmacı tarafından, belli bir kısmı ise anketörlerce uygulanmıştır. Uygulamanın nasıl yapılacağı ve nelere dikkat edileceği konusunda da bilgi verilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi dağıtılan 200 anketten, doldurulmuş olarak geri gelenlerin kontrolünden sonra, eksik veya yarım bırakılmış birkaç anket hariç, geri kalan 186 anket değerlendirilmeye alınmıştır.

Veri analizi, SPSS paket programı yardımıyla yapılmıştır. Veri temizleme işleminden sonra olumsuz ifadelerin puanları yeniden kodlanma yöntemiyle değiştirilmiştir. Ölçeği oluşturan maddeleri faktörleştirmede temel bileşenler analizi, maddeler arasındaki iç-tutarlılığı belirlemek için iç-tutarlılık analizi ve sürekli değişkenler arasındaki ilişkinin tespitinde t-test ve ANOVA analizleri kullanılmıştır.

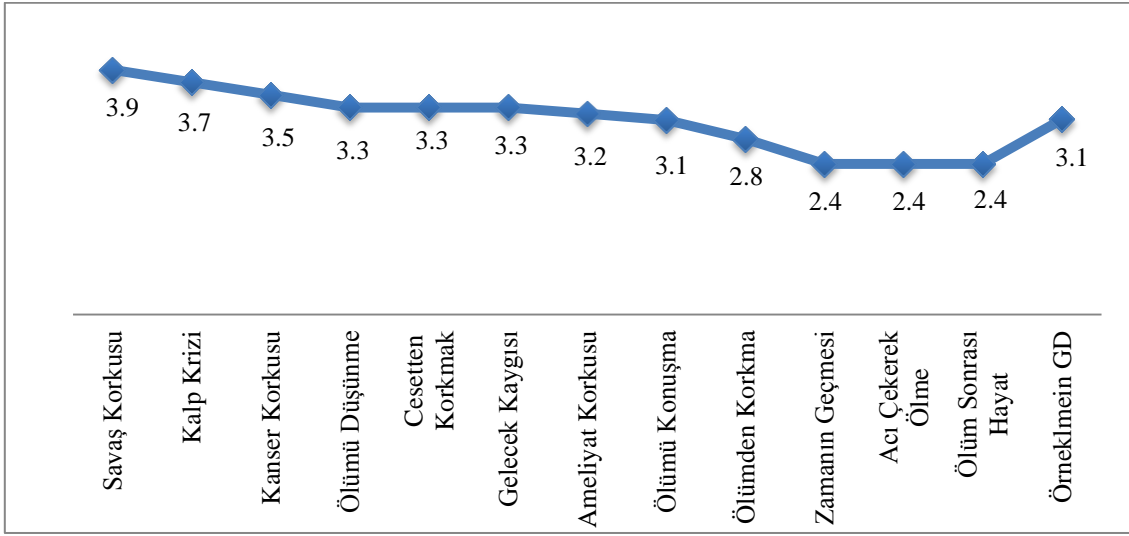
BULGULAR

Elde edilen bulguları şu şekilde vermeye çalışacağız. İlk önce ölüm kaygısı ile ilgili genel profili; daha sonra ise bunun cinsiyet, ülke, gelir durumu, yaşanan yer ve öznel dindarlık algısı değişkenleriyle ilişkisine yer vereceğiz. Elde edilen bulguların bazıları grafik, bazıları da tablo halinde verilmiştir.

1. Ölüm Kaygısı Genel Ortalamalar

Aşağıdaki grafikte, ölüm kaygısı ile ilgili örneklemin genel durumunu ve örneklemin en çok ve en az kaygılandığı hususları görmemiz mümkün olacaktır.

Grafik-1; Örneklemin Ölüm Kaygısının Aritmetik Ortalaması

Grafik-1’de görüldüğü üzere, örneklem ölüm kaygısı genel ortalaması ($M=3,1$) dir. Ölüm kaygısı içerisinde değerlendirilen unsurlardan “*üçüncü dünya savaşı*” korkusu ($M=3,9$) ve “*kalp krizi geçirme*” korkusu ($M=3,7$) en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalama ise “*ölüm sonrası hayat kaygısı*”, “*acı çekerek ölme* ve “*zamanın hızlı geçmesi*” korkusudur (unsurların üçü de $M=2,4$ düzeydedir). Buna göre “*üçüncü dünya savaşı korkusu*” en yüksek; “*ölüm sonrası hayat kaygısı*”, “*acı çekerek ölme*” ve “*zamanın hızlı geçmesi*” en düşük düzeydedir. Elde edilen bu bulgular deneklerin üçüncü dünya savaşı olabileceği korkusunu taşıdıklarını göstermektedir. 90’lı yıllarda sonra balkanlarda çıkan savaşların etkisinin Kosovalı denekler üzerinde devam ettiğini aynı zamanda hem Kosovalı hem de Türk deneklerin özellikle 2011 yılının başında Arap devletlerinde rejime karşı olan ayaklanmaların öğrencilerin bu tür kaygılarında etkili olduğu söylenebilir.

Konumuzla ilgili daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında, benzer sonuçların olmadığını görmekteyiz. Mesela, Ayten¹⁵ tarafından Türk ve Ürdünlü denekler üzerinde yapılan araştırmada, en yüksek ortalamayı “*acı çekerek ölme*” korkusu alırken, bizde en düşük ortalamaya sahiptir. Aynı araştırmada en düşük puanlamayı “*savaş korkusu*” alırken bizde bu unsur en yüksek ortalamaya sahiptir. Bu iki çalışmada birbirinden oldukça farklı sonuçların çıkması kuşkusuz farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır.

En başta şunu belirtmemiz gerekir ki, her iki çalışma farklı fakülte ve farklı kültür öğrencilerini kapsamaktadır. Aynı zamanda Ayten tarafından yapılan çalışma 2009 yılına aittir ve bu dönemde Ortadoğu ülkelerinde sakin ve normal bir hayat devam ederken, günümüzde bu ülkelerde ayaklanma ve iç çatışmalar yaşanmaktadır. Bu ayaklanma ve iç çatışmaların ölüm kaygısının artmasına neden olduğu söylenebilir. Başka bir önemli neden de Kosovalı deneklerin yakın zamanda savaş tecrübesi yaşamış olmalarıdır. Savaş tecrübesine sahip olanlar aynı zamanda savaşın olumsuz etkilerini de uzun yıllar beraberinde taşımaktadırlar. Böylece savaşın bu olumsuz etkilerinin devam ettiği görülmektedir. Kısaca günümüzde Ortadoğu’da yaşanan çatışmalar ve 1999 yılında Kosova’da yaşanan savaşın, denekleri etkilemeye devam ettiğini söyleyebiliriz.

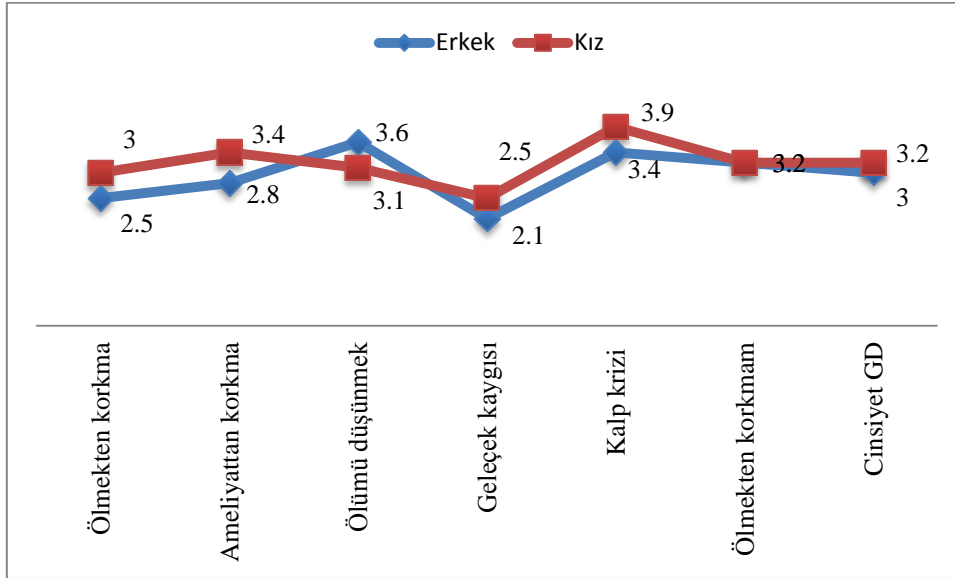
2. Demografik Değişkenlerle İlgili Bulgular

¹⁵Ayten, a.g.m, s.93.

a) Cinsiyet ve Ölüm Kaygısı

Cinsiyet ile ölüm kaygısı arasında ilişki olup olmadığını, başka bir ifadeyle erkekler ile kızlar arasında ölüm kaygısı açısından fark bulunup bulunmadığı belirlemek amacıyla “Bağımsız Grup t-testi” analizi uygulanmıştır.

Grafik-2; Örneklemin Cinsiyete Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Grafik 2’de görüldüğü gibi, ölüm kaygısı düzeyleri bakımından kızlar ile erkekler arasında farklılıklar vardır. Ortalama puanlara göre, kızların Genel Ölüm Kaygısı (M=3,2) düzeyi erkeklere (M=3) göre daha yüksektir. Bu fark istatistikî bakımdan anlamlıdır (p=,000; t=-0,537).

Grafikteki sonuçlara göre kızların ölüm kaygısı *Kalp Krizi*, *Gelecek Kaygısı*, *Ameliyattan Korkma* ve *Ölmekten Korkma* unsurlarında erkeklere nazaran; buna karşılık erkeklerin sadece *Ölümü düşünmek* unsurlarında kızlara nazaran daha yüksek tutumlara sahip oldukları görülmektedir. t-testi analizi her iki cinsiyetin ölüm kaygısı unsurlarında elde ettikleri ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olduğu ortaya koymaktadır (p>,05). Bu sonuca göre, *kızların ölüm kaygısı düzeyi erkeklere göre daha yüksek olacaktır* şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

Daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında benzer sonuçlara ulaşıldığını görmekteyiz. Mesela, Ayten,¹⁶ Karaca¹⁷ ve Yıldız’ın¹⁸ yaptıkları araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Kızların erkeklere nazaran daha çok ölüm kaygısı duyguları onların hem fiziki hem de ruhsal yapısına bağlı bir durum olmalıdır. Yaratılış itibarıyla erkeklere nazaran daha duygusal ve hassas olduklarını düşündüğümüz zaman ölüm kaygısı unsurlarının çoğunun da erkeklere nazaran daha yüksek olmasını doğal bir sonuç olarak karşılamak gerekir. Kısaca ölüm

¹⁶ Ayten, *a.g.m.*, s.98.

¹⁷ Karaca, *a.g.e.*, s.359.

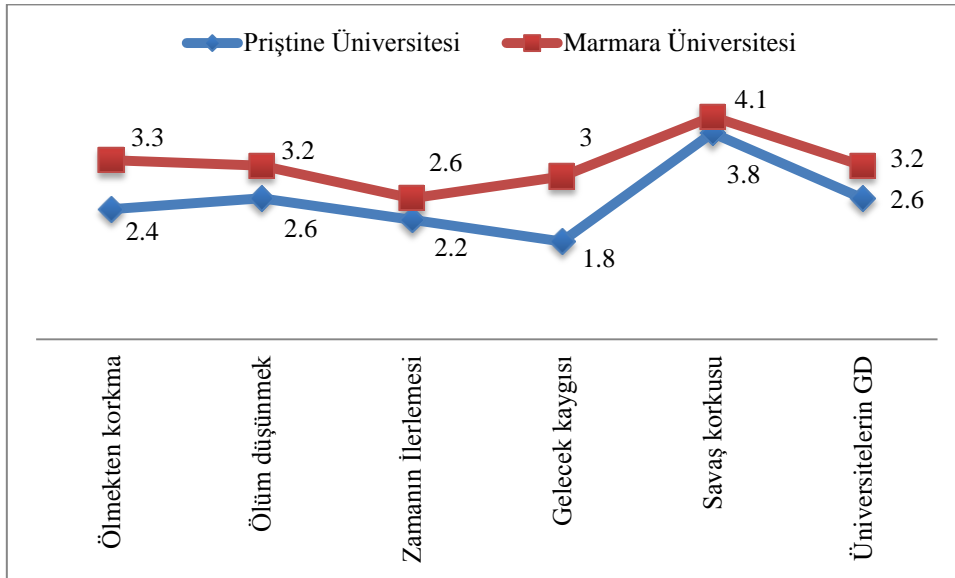
¹⁸ Yıldız Murat, Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı-Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Çalışma, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XII, İzmir 1999, ss 147-162, s.156.

kaygısı, korkusu, endişesi, dehşeti ve hayatın sona ermesi kızları daha çok kaygılandırmaktadır. Bunu hem bu çalışmada hem de daha önce yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlar desteklemektedir.

b) Ülke-Üniversite Farklılığı ve Ölüm Kaygısı

Ölüm kaygısı insandan insana, kültürden kültüre veya toplumdan topluma değişebildiği gibi ülkeden ülkeye de değişebilmektedir. Bunun coğrafya, tarih, değerler, inançlar, ahlak ve hayat felsefesi gibi nedenlerden kaynaklandığını ifade edebiliriz. Ülke-Üniversite farklılığı ile ölüm kaygısı arasında ilişki olup olmadığını, başka bir ifadeyle Türkiye Marmara Üniversitesi öğrencileri ile Kosova Priştine Üniversitesi öğrencileri arasında ölüm kaygısı açısından fark olup olmadığını belirlemek amacıyla “Bağımsız Grup t-testi” analizi uygulanmıştır.

Grafik-3; Ülke Üniversitelerinin Ölüm Kaygısı Düzeylerini Gösteren Ortalamalar

Grafik 3’de görüldüğü gibi, ölüm kaygısı düzeyleri bakımından Priştine Üniversitesi örneklemini ile Marmara Üniversitesi örneklemini arasında farklılıklar vardır. Ortalama puanlara göre, Priştine örneklemini Genel Ölüm Kaygısı (M=2,6) düzeyi Marmara örneklemini (M=3,2) göre daha düşüktür. Bu fark istatistikî bakımdan anlamlıdır (p=,000; t=-3,737).

Grafikteki sonuçlara göre Marmara örnekleminin *Savaş Korkusu*, *Gelecek Kaygısı*, *Zamanın İlerlemesi*, *Ölümü Düşünmek* ve *Ölmekten Korkma* unsurlarında Priştine örneklemini nazaran daha yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Kısaca Marmara örnekleminin tüm unsurlarda ölüm kaygısını daha çok yaşadığı görülmektedir. Aynı zamanda yapılan t-testi analizi her iki üniversite öğrencilerinin ölüm kaygısı unsurlarında elde ettikleri ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olduğu ortaya koymaktadır (p<,05). Bu sonuca göre, *Priştine öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeyi Marmara öğrencilerine göre daha düşük olacaktır* şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

Daha önce Yıldız,¹⁹ tarafından savaş tecrübesi yaşayan Boşnaklar ile savaş tecrübesi yaşamayan öğrencilerden oluşan Türk örneklemini üzerinde yapılan karşılaştırmalı araştırmada,

¹⁹ Yıldız, a.g.m, s.155.

Türk denekler açısından benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Yani Türk- örnekleminin ölüm kaygısı düzeyinin Boşnak örnekleminde daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Benzer sonuçlara Ayten²⁰ tarafından Türk ve Ürdünlü öğrencilerin ölüm kaygısı ile ilgili yapılan çalışmada da ulaşılmıştır. Bulgulara göre Türk deneklerin ölüm kaygısının Ürdün deneklerine nazaran daha yüksek olduğunu tespit edilmiştir.

Araştırmada ülke değişkeni konusunda elde edilen puanlar genel olarak değerlendirildiğinde, Marmara deneklerinin ölüm kaygısını daha yoğun olarak yaşadıkları görülmüştür. Hem bizim çalışmamızda Kosovalı deneklerin hem de Yıldız'ın araştırmasında Boşnak deneklerin savaş yaşamış olmalarına rağmen Türk deneklerine nazaran ölüm kaygısını daha az yaşadıkları görülmüştür.

c) Gelir Durum ve Ölüm Kaygısı

Gelir durumu, yaşanan yerin özelliği ve öznel dindarlık algısı gibi değişkenler ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemek için ANOVA testi kullanılmıştır.

Araştırmada, gelir durumunun, deneklerin ölüm kaygısı ile ilgili tutum ve davranışları üzerinde etkide bulunup bulunmadığı da sorgulanmıştır. Bu konuyla ilgili analiz sonuçları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo'da özetlenen ANOVA sonuçlarına göre, gelir durumu ile sadece *Cesetten Korkma* unsuru (F (186)=4,158, p<,05) arasında anlamlı bir ilişki olduğunu anlaşılmaktadır. Gelir durumu ile *Ölümü Konuşma* (F (1-185)=1,282, p>,05) *Ameliyat Korkusu* (F (186)=,097, p>,05), *Kanser Korkusu* (F (186)=1,247, p>,05), *Zamanın Geçmesi* (F (186)=2,239, p>,05) *Acı Çekerek Ölme* (F (186)=,142 p>,05) *Ölümden Sonraki Hayat* (F (1-185)=2,177, p>,05) ve *Savaş Korkusu* (F (186)=1,359, p>,05) unsurları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı anlaşılmaktadır. Daha önce Karaca²¹ tarafından yapılan çalışmada da sosyo-ekonomik düzey ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki istatistiki olarak anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır.

"*Cesetten Korkma*" unsurunda farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu görmek için gerçekleştirilen Scheffe testi sonuçlarına göre, gelir durumu iyi olanlar bu unsurun en düşük ortalamasına sahip iken (x=2,91) en yüksek ortalamaya gelir durumu zayıf grup sahiptir (x=4,17).

Ölümü Konuşma, *Ameliyat Korkusu*, *Kanser Korkusu*, *Zamanın Geçmesi*, *Acı Çekerek Ölme*, *Ölümden Sonraki Hayat* ve *Savaş Korkusu* unsurları ile gelir durumu grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, gelir durumu yükseldikçe ölüm kaygısı konusunda bir düşüş olduğu görülmektedir. Zira gelir durumu iyi olanlar, *Kanser Korkusu* ve *Savaş Korkusu* unsurları hariç, diğer tüm unsurlarda en düşük tutum puanlarına sahip iken, gelir durumu zayıf olanlar ise *Kanser Korkusu* ve *Savaş Korkusu* unsurları hariç, diğer tüm unsurlarda en yüksek puanlara sahiptirler. İyi bir ekonomik gelire sahip olmanın, bireyin kaygısının azalmasını ve güven duygusunun artmasını sağladığını düşünebiliriz. Çünkü iyi bir ekonomik gelire sahip olmak, gelişmiş tüm teknolojik ve tıbbi imkânları kullanabilme fırsatı vermektedir.

²⁰ Ayten, a.g.m, s.95-96

²¹ Karaca, a.g.e, s. 329.

Tablo 1: Gelir Durumuna Göre Ölüm Kaygısı Unsurlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Sorular	Gelir Durum	Sayı	x	Std.S	F	p	Fark
Ölümü Konuşma	1. İyi	56	2,91	1,529	1,282	,280	--
	2. Orta	117	3,15	1,362			
	3. Zayıf	12	3,58	1,379			
	Toplam	185	3,11	1,418			
Ameliyat Korkusu	1. İyi	57	3,14	1,481	,097	,908	--
	2. Orta	117	3,16	1,339			
	3. Zayıf	12	3,33	1,498			
	Toplam	186	3,17	1,387			
Kanser Korkusu	1. İyi	57	4,19	6,488	1,247	,290	--
	2. Orta	117	3,23	1,435			
	3. Zayıf	12	3,42	1,443			
	Toplam	186	3,54	3,788			
Zamanın Geçmesi	1. İyi	57	2,19	1,231	2,239	,109	--
	2. Orta	117	2,43	1,213			
	3. Zayıf	12	3,00	1,477			
	Toplam	186	2,39	1,244			
Acı Çekerek Ölme	1. İyi	57	2,28	1,449	,142	,868	--
	2. Orta	117	2,39	1,300			
	3. Zayıf	12	2,42	1,505			
	Toplam	186	2,36	1,353			
Ölümden Sonraki Hayat	1. İyi	57	2,07	1,450	2,177	,116	--
	2. Orta	116	2,45	1,465			
	3. Zayıf	12	2,92	1,621			
	Toplam	185	2,36	1,480			
Savaş Korkusu	1. İyi	57	4,11	1,345	1,359	,259	--
	2. Orta	117	3,91	1,122			
	3. Zayıf	12	3,50	1,446			
	Toplam	186	3,94	1,218			
Cesetten Korkma	1. İyi	57	2,91	1,725	4,158	0,17	1-3
	2. Orta	117	3,36	1,348			
	3. Zayıf	12	4,17	1,193			
	Toplam	186	3,27	1,491			

b) Yaşanan Yer ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada, Yaşanılan Yer değişkeninin deneklerin ölüm kaygısı ile ilgili tutum ve davranışları üzerinde etkide bulunup bulunmadığı da sorgulanmıştır. Bu konuyla ilgili analiz sonuçları Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2’de özetlenen analiz sonuçlarına göre, örneklemin yaşadıkları yer bakımından *Ölümden Korkma*, *Ölümü Konuşma* ve *Ölümden Sonraki Hayat* unsurlarında anlamlı farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, yaşanan yer faktörü ile *Ölümden Korkma*, *Ölümü Konuşma* ve *Ölümden Sonraki Hayat* unsurları arasında ($p<,05$) anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. *Ameliyat Korkusu*, *Kanser Korkusu*, *Acı Çekerek Ölme*, *Kalp Krizi*, *Savaş Korkusu* ve *Cesetten Korkma* unsurlarında ise anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($p>,05$).

Tablo 2: Yaşadığı Yer Göre Ölüm Kaygısı Unsurlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Sorular	Yaşadığı Yer	x	Sayı	Std.S	F	p	Fark
Ölümden Korkma	1. Köy-Kasaba	75	2,47	1,339	6,590	,002	1-3
	2. İlçe	39	2,72	1,589			
	3. Şehir	72	3,31	1,411			
	Toplam	186	2,84	1,464			
Ölümü Konuşma	1. Köy-Kasaba	74	3,18	1,318	4,414	,013	2-3
	2. İlçe	39	2,54	1,466			
	3. Şehir	72	3,35	1,426			
	Toplam	185	3,11	1,418			
Ameliyat Korkusu	1. Köy-Kasaba	75	2,95	1,345	1,706	,184	--
	2. İlçe	39	3,23	1,287			
	3. Şehir	72	3,36	1,466			
	Toplam	186	3,17	1,387			
Kanser Korkusu	1. Köy-Kasaba	75	3,37	1,373	,528	,591	--
	2. İlçe	39	3,21	1,508			
	3. Şehir	72	3,89	5,83			
	Toplam	186	3,54	3,788			
Acı Çekerek Ölme	1. Köy-Kasaba	75	2,33	1,245	,515	,599	--
	2. İlçe	39	2,21	1,436			
	3. Şehir	72	2,47	1,424			
	Toplam	186	2,36	1,353			
Ölümden Sonrası Hayat	1. Köy-Kasaba	75	1,96	1,289	5,003	,008	1-2,3
	2. İlçe	38	2,74	1,519			
	3. Şehir	72	2,58	1,563			
	Toplam	185	2,36	1,479			
Kalp Krizi	1. Köy-Kasaba	75	3,65	1,3	,232	,793	--
	2. İlçe	39	3,82	1,315			
	3. Şehir	72	3,74	1,21			
	Toplam	186	3,72	1,264			
Savaş Korkusu	1. Köy-Kasaba	75	3,79	1,308	1,028	,360	--
	2. İlçe	39	4,08	1,085			
	3. Şehir	72	4,03	1,186			
	Toplam	186	3,94	1,218			
Cesetten Korkmak	1. Köy-Kasaba	75	3,15	1,495	1,192	,306	--
	2. İlçe	39	3,13	1,472			
	3. Şehir	72	3,49	1,492			
	Toplam	186	3,27	1,491			

“Ölümden Korkma” unsurunda, yaşanan yer bakımından gruplar arasında anlamlı fark görülmektedir ($F(198)=6,590$, $p<,05$). Bu farklılık, Köy-Kasabada yaşayan denekler ile

Şehirde yaşayan denekler arasındadır. Zira halen Köy-Kasabada yaşamakta olanlar bu unsorda en düşük puanlara ($x=2,47$) sahip iken, Şehirde yaşamakta olanlar ($x=3,31$) en yüksek puanlara sahiptir.

“Ölümü Konuşma” unsurunda da anlamlı bir fark görülmektedir ($F(1-185)=4,414$, $p<,05$). Ancak bu unsorda farklılık İlçede yaşayan denekler ile Şehirde yaşayan denekler arasındadır. Zira İlçede yaşayan deneklerin ($x=2,54$) Şehirde ($x=3,35$), yaşayanlara göre daha düşük puanlarına sahip oldukları görülmektedir.

“Ölüm Sonrası Hayat” unsurunda da diğer iki unsorda olduğu gibi anlamlı bir fark görülmektedir ($F(1-185)=5,003$, $p<,05$). Bu unsorda farklılık, en düşük puanlar sahip olan Köy-Kasabada yaşayan denekler ($x=1,96$) ile daha yüksek tutum puanlarına sahip İlçe ($x=2,74$) ve Şehirde ($x=2,58$) yaşayan denekler arasındadır.

Tablo 2’deki sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde *Ölümden Sonrası Hayat*, *Savaş Korkusu* ve *Kalp Krizi* unsurları hariç diğer tüm unsurlarda en yüksek puanları Şehirlerde yaşayan denekler almıştır. Bu sonuçlara göre, Şehirlerde yaşamının olumsuz bir etkilenmeye ve dolayısıyla ölüm kaygısında bir yükselişe yol açtığı düşünülebilir. Kısaca, büyük yerleşim yerleri ölüm kaygısının yükselmesine neden olmaktadır denilebilir. Büyük yerleşim yerlerinde stres, trafik kazaları, güvenlik eksikliğinin daha yoğun olarak yaşanmasının ölüm kaygısının artmasına neden olabileceği düşünülebilir.

b) Dindarlık Algısı ve Ölüm Kaygısı

Araştırmada, bireylerin öznel dindarlık algıları ile ölüm kaygıları arasında nasıl bir ilişki vardır? Sorusu da ele alınmıştır. Başka bir deyişle, din algısı arttıkça ölüm kaygısında artış mı, yoksa düşüş mü yaşanmaktadır? Çünkü bilindiği üzere dinler ölüm ve ölüm sonrası konularda önemli bir güce sahiptirler. Peki, din ölüm kaygısı konusunda nasıl bir rol oynamaktadır?

Tablo 3’te öznel dindarlık algısının deneklerin ölüm kaygısında etkili olup olmadığını anlamak için gerçekleştirilen analiz sonuçları görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre öznel dindarlık algısı ölüm kaygısının *Ölümden Korkma* ve *Ameliyattan Korkma* unsurunda anlamlı farklılıklara yol açmaktadır ($p<,05$)

Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu anlamak için yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre *Ölümden Korkma* unsurunda öznel dindarlığı iyi ($x=2,71$) olan ile zayıf ($x=3,68$) olan gruplar arasında anlamlı fark olduğu görülmektedir ($F(186)=3,641$, $p<,05$).

Keza *Ameliyat Korkusu* unsurunda da öznel dindarlığı iyi ($x=3,20$) olanlar ile öznel dindarlığı orta ($x=2,93$) ve zayıf ($x=4,11$) olanlar arasında anlamlı bir fark vardır ($F(186)=5,940$, $p<,05$).

Ölümü Düşünme, *Kanser Korkusu*, *Kalp Krizi*, *Savaş Korkusu*, *Cesetten Korkma* ve *Gelecek Kaygısı* unsurlarında ise gruplar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($p>,05$).

Tablo 3’teki sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde öznel dindarlık algısını iyi ve zayıf olarak belirtenlerin *Ölümü Düşünme* unsuru hariç diğer tüm unsurlarda en yüksek puanları aldıkları görülmektedir. Öznel dindarlık algısını iyi olarak belirten grup ise dört unsorda en düşük puanı almıştır. Kısaca bulgular birlikte değerlendirildiğinde, dinin tüm unsurlarda olmasa da ölüm kaygısını azaltmada olumlu bir rolünün olduğu söyleyebiliriz. Böylece bu konudaki hipotezimiz de desteklenmiş bulunmaktadır.

Tablo 3: Öznel Dindarlık Göre Ölüm Kaygısı Unsurlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Sorular	Öznel Dindarlık	Sayı	x	Std.S	F	p	Fark
Ölümden Korkma	1. İyi	79	2,71	1,603	3,641	,028	1-3
	2. Orta	88	2,78	1,360			
	3. Zayıf	19	3,68	1,057			
	Toplam	186	2,84	1,464			
Ölüm Düşünme	1. İyi	79	2,42	1,263	2,547	,081	--
	2. Orta	88	3,05	1,154			
	3. Zayıf	19	2,76	1,261			
	Toplam	186	2,86	1,222			
Ameliyat Korkusu	1. İyi	79	3,20	1,480	5,940	,003	1,2-3
	2. Orta	88	2,93	1,267			
	3. Zayıf	19	4,11	1,150			
	Toplam	186	3,17	1,387			
Kansere Korkusu	1. İyi	79	4,08	5,549	1,442	,239	--
	2. Orta	88	3,19	1,405			
	3. Zayıf	19	2,89	1,487			
	Toplam	186	3,54	3,788			
Kalp Krizi	1. İyi	79	3,67	1,416	,203	,817	--
	2. Orta	88	3,69	1,178			
	3. Zayıf	19	3,89	0,994			
	Toplam	186	3,72	1,264			
Savaş Korkusu	1. İyi	79	4,03	1,166	1,981	,141	--
	2. Orta	88	3,98	1,222			
	3. Zayıf	19	3,42	1,346			
	Toplam	186	3,94	1,218			
Cesetten Korkma	1. İyi	79	3,43	1,475	2,196	,114	--
	2. Orta	88	3,03	1,489			
	3. Zayıf	19	3,47	1,467			
	Toplam	186	3,27	1,491			
Gelecek Kaygısı	1. İyi	79	3,17	1,534	1,031	,359	--
	2. Orta	88	3,27	1,332			
	3. Zayıf	19	3,68	1,250			
	Toplam	186	3,26	1,414			

Bizim sonuçlarımıza paralel sonuçlar Ayten tarafından yapılan çalışmada da elde edilmiştir. Ayten'in yaptığı çalışmada dindarlık düzeylerini "iyi" olarak görenlerde ölüm kaygısı düzeyi en düşük (M=3,03), "zayıf" olarak görenlerde ise ölüm kaygısı düzeyi en yüksek (M=3,26) çıkmıştır.²² Aynı şekilde Karaca tarafından yapılan çalışmada da dindarlık

²²Ayten, *a.g.m*, s.102.

ile ölüm kaygısı arasında olumsuz ilişki bulunduğu, dindarlık düzeyi yüksek olanların ölüm kaygısı düzeylerinin dindarlık düzeyi zayıf olanlara göre daha az olduğu tespit edilmiştir.²³

Sonuç

Ölüm Kaygısı ile ilgili yaptığımız bu çalışmada elde edilen bulguları kısaca şöyle özetleyebiliriz: Örneklemin ölüm kaygısı düzeyi normalin üzerindedir. Ölüm kaygısı içerisinde değerlendirilen unsurlardan “*üçüncü dünya savaş*” korkusu ve “*kalp krizi geçirme*” korkusu en yüksek ortalamaya sahip iken en düşük ortalama ise “*ölüm sonrası hayat kaygısı, acı çekerek ölme ve zamanın hızlı geçmesi*” unsurlarında olmuştur.

Cinsiyet açısından ölüm kaygısı verilerinin düzeyleri bakımından kızlar ile erkekler arasında farklılıklar vardır. Ortalama puanlara göre, erkeklerin genel ölüm kaygısı, kızların genel ölüm kaygısına nazaran daha düşük olarak elde edilmiştir.

Ölüm kaygısı unsurlarında Priştine Üniversitesi örneklemini ile Marmara Üniversitesi örneklemini arasında farklılıklar vardır. Marmara örnekleminin tüm unsurlarda ölüm kaygısını daha çok yaşadığı görülmüştür. Aynı zamanda yapılan t-testi analizi her iki Üniversitenin ölüm kaygısı unsurlarında elde ettikleri ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olduğunu da ortaya çıkarmıştır.

Genel olarak Ölüm kaygısı ile ekonomik durum arasında sadece “*Cesetten Korkma*” unsurunda anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Scheffe testi sonuçlarına göre, *gelir durumu iyi* olanlar bu unsurda en düşük, *gelir durumu zayıf* olanlar ise en yüksek ortalamayı elde etmişlerdir. Ancak istatistik bakımından anlamlı bir farklılık belirlenemese de grupların *Ölümü Konuşma, Ameliyat Korkusu, Zamanın Geçmesi, Acı Çekerek Ölmek ve Ölümden Sonraki Hayat* unsurlarında elde ettikleri ortalamaların gelir durumu iyi olanlarda zayıf olanlara göre azaldığı gözlenmiştir. Yani, gelir durumu yükseldikçe ölüm kaygısı konusunda bir düşüş olduğu belirlenmiş ve bu durum, gelir durumu yüksek olanlar arasında özellikle tıbbi imkânların kullanımının daha fazla mümkün olması ile açıklanmıştır.

Örneklemin yaşadığı yer ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiş; *Ölümden Korkma, Ölümü Konuşma* ve *Ölümden Sonraki Hayat* unsurlarında gruplar arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. *Ölümden Sonrasi Hayat, Savaş Korkusu* ve *Kalp Krizi* unsurları hariç diğer tüm unsurlarda en yüksek puanları Şehirlerde yaşayan denekler almıştır. Şehirlerde yaşamının olumsuz bir etkilenmeye ve dolayısıyla ölüm kaygısında bir yükselişe yol açtığı belirlenmiş ve bu, büyük yerleşim yerlerinde stres, güvenlik eksikliği ve suç oranlarındaki yükselişe bağlantılandırılarak açıklanmıştır.

Öznel dindarlık algısı ile ölüm kaygısı arasında da anlamlı bir ilişki belirlenmiş; *Ölümden Korkma* ve *Ameliyat Korkusu* unsurlarında gruplar arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Bu farklılıklar *Ölümden Korkma* unsurunda öznel dindarlık algısı iyi ile zayıf olan gruplar arasında; *Ameliyat Korkusu* unsurunda ise öznel dindarlık algısı iyi ile orta ve zayıf olanlar arasındadır. Kısacası, dinin, ölüm kaygısının tüm unsurlarında olmasa da bazı unsurlarında olumlu yönde bir etkisinin olduğu tespit edilmiş; ölümün korku verici olarak değil daha çok öteki dünyaya geçiş anlamı taşıyan bir olgu olarak görülmek suretiyle bireylerin kaygılarını azalttığı düşünülmüştür.

Sonuç olarak, araştırmada elde edilen göstergeler çerçevesinde, deneklerin ölüm kaygısı düzeyi normalin üzerinde bulunmuştur. Deneklerin en çok üçüncü dünya savaşından

²³ Karaca, a.g.m, s.334.

kaygılandıklarını belirlenmiştir. Özel Dindarlık Algısı'nın ölüm kaygısını azaltıcı bir rol oynadığı görülmüştür. Gelir durumu ve Özel Dindarlık Algısı'nın artmasının ölüm kaygısının azalmasında; buna karşılık şehir hayatının ölüm kaygısının artmasında etken olduğu da belirlenmiştir. Araştırma hipotezleri genel olarak desteklenmiş; elde edilen bulguların daha önce yapılan araştırmalarda ortaya çıkan bulgularla genelde paralellikler arz ettiği saptanmıştır.

Bu çalışma vesilesiyle, özellikle Kosova'da bu alanda yapılacak daha pek çok şey olduğunu ve bu araştırmanın yeni çalışmalara ışık tutmasını ve katkıda bulunmasını ümit ediyoruz.

V. Kaynakça

- Doğan Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005
- Dökmen Üstün, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek Uzlaşmak*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2003
- Frank Magill, *Ekzistansiyalist Felsefenin Beş Klasığı*, Çev.Vahap Mutal, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992
- Fromm Erich, *Sahip Olmak Ya Da Olmamak*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Kitapevi, İstanbul 2003
- Hökekleli Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993
- Hayati Hökekleli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2008
- Heidegger Martin, *Varlık ve Zaman*, In: Aziz Yardımlı Ed., İdea Yayınları, İstanbul 2004
- Karaca Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000
- L.C. Dickstein, "Death Concern, Measurement and Correlates", *Psychological Reports*, 1972, 30, s. 564. Krş. L. Klung-Boss, M., "Factorial Structure of the Death Concern Scale", *Psychological Reports*, 1976
- Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006
- Sigmund Freud, *Uygarlık Din ve Toplum*, Öteki Yayınları, Ankara 1995
- Taylan Necip, *İslam Felsefesi*, 2.Baskı, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 1985
- Jung Carl Gustav, *Ruh ve Ölüm*, Çev. Ender Gürol, Analitik Psikoloji, Paye Yayınevi, İstanbul 1997
- Yalom, İrvin, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev. Babayiyit, Đ. Z., Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000
- Ayten Ali, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı; Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 4
- Fuat Tanhan ve Figer Arı, *Üniversite Öğrencilerinin Ölüm Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 2006, C III, Sayı 2.
- Mustafa Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açıda Psikolojik Bir Değerlendirme*, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, 6, 2002
- Yıldız Murat, *Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı-Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Çalışma*, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XII, İzmir 1999